

АНАЛІЗ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ В КОНТЕКСТІ ЇХ ОСОБИСТІСНИХ НОВОУТВОРЕНЬ

Однією із основних задач, які сьогодні висуває перед сучасною психологічною наукою є вивчення тих специфічних особливостей формування особистості, які в більшій мірі сприяють підвищенню ефективності національного виховання підростаючого покоління.

Серед факторів формування особистості в процесі виховання можна виділити ряд психологічних категорій, сприятливий розвиток яких забезпечуватиме ефективність виховних впливів. Це потреби - внутрішні інтенції людини щодо ствердження свого буття, мотиви - як узагальнюючі компоненти, які обумовлюють цілеспрямованість поведінки людини і ціннісні орієнтації як інтегральні характеристики, які мають великий вплив на формування світогляду особистості.

Оскільки поведінка людини визначається єдиною мотиваційною сферою - системним утворенням, куди поряд з іншими компонентами особистісної структури входять вище згадані психологічні категорії, то основним предметом нашого дослідження став аналіз змісту мотиваційної сфери сучасних підлітків, зокрема тих компонентів, які забезпечують моральність поведінкових актів та діяльності у відповідності з їх особистісними новоутвореннями. При цьому, моральну поведінку ми розглядаємо як специфічний вид діяльності, в основі якої лежать усвідомлені потреби, актуалізація яких сприятиме утворенню відповідних мотивів, які спонукатимуть до здійснення одних дій (моральних) і перешкоджатимуть виконанню інших.

Хотілося б зазначити, що розгляд тих мотиваційних компонентів, які детермінують моральну поведінку особистості, на перший погляд, не є тією актуальною проблемою, яка вважалася малодослідженою і потребує негтайного дослідницького втручання. Дослідження мотиваційної сфери особистості характеризується цілою плеядою наукових відкриттів, за якими стоять як окремі науковці, так і цілі наукові школи. В досвіді яких десятки тисяч емпіричних дос-

ліджень і згідно з якими вони намагаються пояснити ті чи інші мотиваційні феномени. Але, поглиблення ідейного вакууму, дегуманізація культурних цінностей, знецінення духовних здобутків і ряд інших чинників змусив нас знову звернутися до тих питань, структурні компоненти яких багато в чому сприяють виникненню перерахованих вище соціальних катаклізмів. Розгляд мотиваційних феноменів в контексті особистісних новоутворень допоможе виявити ті чинники, дії яких і визначатимуть характер поведінкових актів особистості, а цим самим допоможе вирішити проблему соціальної дезадаптації, десоціалізації українського соціуму, зокрема молодіжного середовища. Даними міркуваннями обумовлений і вибір об'єкту нашого дослідження - підлітки, вік яких є одним із найбільш сензитивних періодів особистісного становлення і розвитку.

Відомо, що в підлітковому віці відбувається друге народження особистості: виникає шлий ряд нових мотивів і відносин, чіткіше усвідомлюються інтереси, стає більш тіснішим логічний, органічний зв'язок між мотивами і відносинами. У підлітків спостерігається не тільки усвідомлення свого "Я", але й прагнення перетворити свої сили і можливості (1, 168). Тобто дана ситуація характеризується таким мотиваційним станом, відповідно з яким наявність усвідомленої потреби (усвідомлення свого "Я") виступає тим джерелом, яке спонукає підлітка до конкретних дій щодо реалізації своїх можливостей. Зазначимо, що потреби людини виступають як вихідні спонуки до діяльності, завдяки яким людина виступає як активна діюча істота (2, 521). У даному випадку, підліток намагається ще більше заглибитись у глибини власного "Я". Наявність потреби в інтроспекції зумовлює розвиток мотивів щодо самостійної роботи над собою, в результаті чого в підлітка розвивається здатність самостійно керувати своєю психічною діяльністю. Тобто мотив це не сама потреба, а її прояв. Це ніби трансформована і конкретизована потреба (3, 34).

Розглядаючи потребу як джерело мотивів і мотивації необхідно враховувати той факт, що в їх основі лежать тільки усвідомлені потреби, оскільки неусвідомлені потреби можуть служити лише основою потягів (3, 31). Продовжуючи аналіз особистісних новоутворень підліткового віку, необхідно зазначити, що цей період характе-

ризується інтенсивними змінами в організмі дитини на шляху до своєї біологічної і статевої зрілості, які зумовлюють цілий ряд особливостей у поведінці підлітка. Характерним для даного періоду є поява статевих потягів і пов'язаних з ними переживань. Статевий розвиток - це вісь, навколо якої формується самосвідомість підлітка (4; 147). Відповідно з цим у мотиваційній сфері підлітка з'являється потреба в одержанні будь-якої інформації сексуального плану як по відношенню до себе, так і до інших, в результаті чого мотивація поведінки обумовлюється особливостями визнання своїх переваг перед представниками іншої статі. Як зазначає Ш. Чарлтішвілі, потреба містить тенденції не до активності взагалі, а до активності у визначеному напрямку. Вона спрямовує індивіда саме до таких предметів і явищ, нестача в яких відчувається в індивіда і вживання яких його задовільняє (5; 9). Поряд із статевим дозріванням, підліток попадає у більш складніший і зрілий соціум, який стає для нього важливим стимулом культурного і розумового розвитку (В.Е. Смірнов), в результаті чого з'являється нова суперечливість - конфлікт між дитячою егоцентричною установкою і вимогами соціального життя, суперечливість між наявною потребою щодо встановлення і закріплення власного статусу в соціальній групі і наявністю щодо потенційних можливостей, зокрема вміння проявляти максимальну соціальну активність.

Психологи простежили певний взаємозв'язок особистісного і статевого розвитку, що особливо впливає на становлення "образу", стилю поведінки. В мотиваційній сфері особистості підлітка з'являється потреба щодо засвоєння стереотипів чоловіка і жінки, що вироблені суспільством і відображають конкретний розвиток соціуму. Серед об'єктивних факторів, що визначають психологічні новоутворення підліткового віку є поява нової соціальної ситуації розвитку: неповторне відношення між дитиною і навколишньою дійсністю (4; 146). Дитина, на кожному віковому етапі, може займати певне місце в системі доступних їй суспільних відносин, що характеризується системою прав і обов'язків дитини, певними соціальними очікуваннями і соціальними санкціями. Вхідження до нової соціальної дійсності викликає у підлітків ряд специфічних поведінкових реакцій (детально розроблених А.Е. Лічко). Одна з них - це реакція еманси-

пації, позитивним моментом якої є прагнення (як особливий мотиваційний стан) до самостійної організації та контролю власної поведінки. У результаті чого в мотиваційній сфері з'являються мотиви самостійної та відповідальної поведінки.

Л. І. Божович, в числі новоутворень підліткового етапу розвитку виділяє наступні характеристики, які мають безпосередній вплив на розвиток мотиваційної сфери особистості підлітка. До них відноситься, перш за все, - виникнення самосвідомості, тобто здатності направляти свого свідомість на власні психічні процеси, включаючи переживання. Даний рівень розвитку свідомості обумовлюється потребою у пізнанні себе як особистості, яка відрізняється від інших людей і відповідає вибраному ідеалу. Мотиви, які з'являються у відповідності з даною потребою, сприяють мотивації такої поведінки та діяльності, в якій підліток зміг би себе реалізувати як особистість. Тобто новий рівень самосвідомості знаходить своє відображення в підвищенні інтересу до себе, в прагненні зрозуміти себе шляхом створення цілого комплексу уявлень, які б сприяли пізнанню власного "Я", інтерес, який при цьому виникає, це не що інше, як потреба, що пройшла стадію мотивації, і свідомо направлена на задоволення незадоволеної потреби (6; 61).

Відповідно до досліджень Д. Б. Ельконіна встановлено, що в підлітковому віці виникає і розвивається особлива діяльність - діяльність спілкування, основним змістом якої виступає інший підліток як людина з відповідними особистісними якостями. Даний тип діяльності Д. Б. Ельконін визначає провідним у підлітковому віці. Він стверджує, що діяльність спілкування на даному етапі розвитку закладається, перш за все, у побудові відносин з ровесниками на основі відповідних морально-етичних норм, які опосередковують вчинки підлітків; в оформленні загальних поглядів на життя, на відносини між людьми, на своє ставлення до майбутнього. У створенні передумов для виникнення нових задач і мотивів подальшої діяльності (7; 71-74). Джерелом активності виступає інший підліток (об'єкт потреби), відношення до якого "створює прагнення через власну активність зняти невідповідність потреби і об'єкта

шляхом її реалізації, задовільнити наявну потребу (8; 9). Тобто в мотиваційній сфері підлітка з'являються мотиви, які пов'язані з потребою в спілкуванні. Дана потреба полягає у прагненні щодо пізнання як самого себе, так і іншої людини, в оцінці стану іншої людини і виявлення оцінки іншою людиною своєї особистості (О. О. Бодальов, В. А. Кольцова, М. М. Лісіна і ін.). Крім даних потреб, актуальними стають потреби щодо оволодіння способами спілкування; потреба у створенні духовної атмосфери спілкування (9).

Підлітковий вік характеризується рядом суттєвих змін у стичних знаннях, - збільшується їхній обсяг, рівень усвідомленості. Поступово з'являється здатність до самостійних і стійких суджень щодо оволодіння системою моральних знань, створюються умови для формування моральних переконань. Моральні норми, знання про них зазнають відповідного впливу з боку самосвідомості вольової сфери, внаслідок чого мають місце різні рівні саморегуляції на основі моральних переконань (10; 12). Разом з тим, підлітки починають критично відноситися до моральних норм, стараються їх зрозуміти. Процес формування об'єктивних оцінок щодо навколишньої дійсності зумовлює виникнення такого мотиваційного стану, згідно з яким домінуючою стає потреба у розвитку системи оцінювання, завдяки якій підліток зміг би орієнтуватися у навколишньому середовищі, знаходити у реальних явищах позитивне і негативне, об'єктивно оцінювати і прогнозувати послідовність дій і конкретно виражати своє відношення. Незадоволення даної потреби може породити відчутний розрив між свідомістю і поведінкою, між словом і вчинком, суттєвим чинном обмежити досвід поведінки, привести до невміння співставляти моральні норми з власною поведінкою.

Центральним, соціально-психологічним новоутворенням, як вважають науковці, виступає феномен самосвідомості, який впливає із самої логіки розвитку і виступає тією рушійною силою, яка стимулює розвиток самосвідомості. Тільки у підлітків можна зустріти самоствердження у чистому вигляді, коли засоби не мають суттєвого значення, а окремий вчинок може докорінно змінити самооцінку (11; 23). Самоствердження для підлітка - це утвердження

себе в оточуючому світі, реалізація себе в суспільній діяльності. Якщо у молодшому підлітковому віці дитина, перш за все, шукає відповідь на запитання, яка вона в порівнянні з іншими, то для старшого підлітка - головним стає те, який він в очах оточуючих його людей. Ці тенденції і результати розвитку пов'язані із формуванням такого психологічного феномену, як "дорослість". На думку Д. Фельдштейна, дорослість обумовлена розвитком самосвідомості. Основною задачею даного віку підліток вважає одержання визнання своєї соціальної значимості у дорослому соціумі. Згідно тверджень науковця, відносини, які включають в себе тенденцію особистісного розвитку, виступають як ті, що визначають напрямки розвитку підлітка. У нього на першому плані знаходяться відносини з ровесниками, причому неусвідомленою метою цих відносин виступає прагнення щодо соціальної актуалізації. У свідомості підлітка, як підкреслює Д. Фельдштейн, домінує суспільство, його устрої і проблеми. Зв'язок з суспільством стає для підлітка внутрішньо регулярним, постійним, так як саме в ньому міститься потенціал подальшого його розвитку. Як видно з даних міркувань, у мотиваційній сфері підлітка з'являються мотиви, пов'язані з різними потребами, а саме з потребою дітей встановлювати взаємовідносини з ровесниками з метою підкріплення своєї соціальної значимості. Центральною серед них є потреба щодо інтеграції підлітка у суспільні відносини, соціум, яка надалі обумовлює всі зміни, пов'язані з його відносинами до людей. Це підтверджує, що провідною лінією розвитку в підлітковому віці виступає лінія соціального розвитку. Разом з потребою щодо власного усвідомлення в мотиваційній сфері підлітка з'являються мотиви, які пов'язані з усвідомленням свого призначення, можливості власної самореалізації.

Потреба підлітка вийти на один рівень із суспільством зумовлює зміни у відношенні до оточуючих його людей. Однак, між даною потребою і її реалізацією лежить грань, яка визначена соціально закріпленими позиціями дитинства і дорослого світу, створюється своєрідна "зона відчуження", яка проявляється в агресивності підлітків і відповідній реакції дорослих. Поява такої зони

обумовлена цілою низкою причин, як внутрішніх, так і зовнішніх. Внутрішні пов'язані з особливостями психічного розвитку дітей і дорослих, а зовнішні - з особливостями їх взаємодії. Усунення даного бар'єру можливе за допомогою психолого-педагогічних впливів, які необхідно спрямувати на вирівнювання позицій дорослих і дітей.

У відповідності до особистісних новоутворень, значних змін знає емоційна сфера особистості підлітка. Оскільки емоція як важливий компонент мотивації може обумовлюватися не тільки інтегративними факторами, але й факторами, які мають пізнавальний зміст. Характер перебігу емоційних станів у підлітка, їх інтенсивність визначається загальним рівнем активізації організму, і залежить від особистісних стереотипів емоційного реагування на типові життєві ситуації. Зміни, які відбуваються в емоційній сфері, як зазначає І. Дубровіна, сприяють переростанню окремих самоцінок щодо якостей особистості у більш цілісне відношення до себе. Згідно класифікації В. Додонова (12; 104), емоційна сфера підлітка поповнюється новими емоціями: глоричними, які пов'язані з потребою самоствердження, комунікативними, які випливають із потреб підлітка у спілкуванні як з ровесниками, так і дорослими; гностичними, пов'язаними з потребами в одержанні нової інформації щодо себе та інших. При цьому, дані емоції по-різному беруть участь в організації людської діяльності: в якості оцінок і в якості цінностей. Як оцінки, емоції направляють діяльність людини на ті чи інші об'єкти або навпаки відвертають її від них. Як Цінності - в більшій мірі визначають схильність індивіда до якоїсь одної діяльності і втрату інтересу до інших. Завдяки дії емоційної сфери підліток відкриває для себе значимість або зміст самого предмета потреби (13; 16). Наявність чітко визначеної емоції сприяє підсиленню або послабленню факторів мотивації, зумовлюючи цим самим ті чи інші поведінкові акти та дії підлітка.

Тепер щодо змін, які відбуваються в моральній сфері підлітка. Зазначимо, що вони зумовлені об'єктивною новизною умов його росту і становлення, а саме впливом науково-технічного прогресу, високим рівнем поінформованості, порушенням стійких сімейних традицій і ін. Підліток намагається виникнути в сур'є моральних норм, по можливості пересомислити їх, зрозуміти закони, причини різних

якщо, отримати готову відповідь на запитання: "Чому люди чинять саме так?". У зв'язку з цим він потребує вагомого доказу правильності тих чи інших суджень. На відміну від молодших школярів, які практично у всьому віряють дорослим, підліток, в залежності від обставин може перестати вірити навіть в істину, якщо заперечить з боку дорослих неправду. Підлітки критично відносяться до того, що говорять їм співрозмовник, до того, що написано в книжках, про що повідомляють засоби масової комунікації. Як і ж мотиви, потреби яких спонукають підлітка до таких дій, загалом - визначаючи мотивацію моральної поведінки? Перш за все, в даній ситуації мають місце духовні потреби, які, як відмічає Ю.В. Шаров - виступають продуктом історичного, суспільного розвитку і властиві тільки людині. Вони формуються у зв'язку із задоволенням суспільних і матеріальних потреб, носять суттєво соціальний характер і визначають діяльність, яка спрямована на оволодіння суспільного буття і свідомості, без якої людина не може функціонувати як особистість відповідного суспільства (14,48). Тобто духовні потреби виражають сутю людські потреби, під якими, як відмічає Л. А. Гордон, необхідно розуміти наявність необхідності в тому, що необхідно саме людині як дія безпосереднього підтримання свого існування, так і для всебічного розвитку (15; 48). Відповідно до даних міркувань, мотиваційна сфера підлітка наповнюється новим змістом, провідне місце в якому займають духовні потреби.

Моральний розвиток сучасного підлітка відбувається з одного боку, у середовищі оточуючих його людей, які володіють відповідним моральним потенціалом, з другого - підліток, реалізуючи різні способи і форми своєї життєдіяльності, проявляє моральну активність, яка реалізується в системі його ціннісних орієнтацій. В структурі особистості останні виступають у ролі "координуючого центру" (Гурова Г. Р.), який визначає її поведінку. Ціннісні орієнтації - це та якісна характеристика особи, яка найконкретнішим чином об'єднує психічне і соціальне в людині, впливає на гармонійне поєднання і розвиток її потреб, інтересів, мотивів, відносин, соціальних установок, спрямованості і займає важливе місце в регуляції її поведінки. Моральна ціннісна орієнтація характеризується зв'яз-

ністю, взаємообумовленістю різних конкретних ціннісних орієнтацій, наявністю домінантної, стержневої орієнтації, що в багатьох випадках визначає характер всіх інших (у якості подібної домінанти може виступати ціннісна ієрархія життєвих цілей, ідеалів) (16; 29). Відповідно з даними міркуваннями розвиток мотиваційної сфери особистості підлітка обумовлюється "моральними пошуками у світі цінностей, формуванням ідеалів, вибором мсти і необхідних засобів, які складають основу моральної діяльності, завдяки якій стає можливою їх світоглядна орієнтація та моральне самовизначення" (16; 30). Тобто система ціннісних орієнтацій забезпечує цілеспрямованість підлітка, формує ставлення до явищ навколишнього світу, інших людей, до самого себе, визначає сутнісні характеристики його світогляду та життєві концепції.

Проведений нами аналіз змісту мотиваційної сфери особистості підлітка в контексті особистісних новоутворень, які характерні для даного вікового періоду дозволяє зробити наступні висновки. Вивчення мотиваційних феноменів займає важливе місце серед інших актуальних проблем, які висуваються психологічною наукою. Цінність дослідження мотиваційної сфери полягає в тому, що знаючи наперед особливості змісту мотиваційних конструкцій, які надалі визначатимуть характер мотивації можна робити пояснення тих чи інших поведінкових актів та діяльності особистості.

Кожен етап розвитку та становлення особистості характеризується кардинальними змінами, які відбуваються в її мотиваційній сфері у відповідності з якою мають місце ті чи інші особистісні новоутворення, які характерні для кожного вікового періоду.

Оскільки мотиваційна сфера це складне системне утворення, яке поєднує в собі потреби, мотиви та інші мотиваційні структури (установки, інтереси, бажання, прагнення, потяги та ін.) опосередкований зміст яких детермінує поведінку та діяльність особистості, то кожне особистісне новоутворення, яке характеризує підлітковий вік, зумовлене дією саме цих структурних компонентів.

Мотиваційні феномени характеризуються динамічністю, яка зумовлена тим, що по мірі їх задоволення вони детермінуються, перетворюються і змінюються, цим самим спонукають особистість до по-

шуку нових форм та способів їх задоволення. В результаті чого змінюється сам зміст особистісних новоутворень.

Важливе місце в мотиваційній сфері підлітка відводиться потребам, актуалізація яких призводить до нових форм активності, яка спрямована на оволодіння вищими формами суспільного буття і самосвідомості. Так, у фундаментальних працях, присвячених підлітковому періоду (Л. С. Виготський, Л. І. Божович, І. В. Дубровіна, А. В. Петровський, Д. Б. Ельконін, Д. І. Фельдштейн і ін.) показано, що в підлітковому віці центральним новоутворенням виступає свідомість, яка носить в цей період глибоко соціалізований характер: підліток разом із усвідомленням самого себе прагне усвідомити своє призначення, можливість власної реалізації. Тобто наявність домінуючої потреби щодо пізнання глибин свого "Я" виступає тією рушійною силою, яка і стимулює розвиток самосвідомості.

Крім того, проведений нами аналіз змісту мотиваційної сфери сучасного підлітка сприятиме розробці методичних рекомендацій практичним психологам з метою підвищення ефективності надання ними відповідності психологічної допомоги підліткам у їх особистісному становленні.

1. Мерлін В. С. Очерк психології личности. - Пермь, 1959. - 172 с.
2. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. - М., 1940.
3. Ковалев В. И. К проблеме мотивов. - Психол. журнал, 1981. - № 1. - Т. 2. - с. 10-12.
4. Каган В. Е. Воспитательство о сексологии. - М., 1991. - 256 с.
5. Чхартишвили Ш. Н. Роль и место социогенных потребностей в учебно-воспитательной деятельности. В сб.: Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей / Под ред. Ш. Н. Чхартишвили. - Тбилиси, 1974.
6. Кикнадзе Д. А. Потребности, поведение, воспитание. - М., 1968.
7. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. - М.: Педагогика. - Тарту, 1968. - 281 с.

8. Сухобская Г. С. Потребности, цели и мотивы в структуре деятельности. - В сб.: Мотивация познавательной деятельности / Под ред. Ю.И.Кулоткина и Г.С.Сухобской. - Л., 1972.
9. Аникеева Н. П. Некоторые специфические особенности потребности в общении. - В кн.: Проблемы формирования социальных потребностей. - Тбилиси, 1974.
10. Прихожан А. М., Толстых Н. Н. Подросток в учебнике и жизни. - М.: Знание, 1990. - 79 с.
11. Бреслав Г. М. Воспитание моральных чувств ребенка в семье // Вопросы психологии. - 1986. - № 1. - С. 23-24.
12. Додонов Б. И. Эмоция как ценность. - М., 1980.
13. Виллонас В. Психологический анализ эмоциональных явлений. - В сб.: Проблемы формирования социальных потребностей. - Тбилиси, 1974.
14. Шаров Ю. В. Воспитание духовных потребностей - основа всестороннего, гармонического развития личности. - В сб.: Формирование духовных потребностей школьников. - Новосибирск, 1966.
15. Гордин Л. А. Потребности и интерес. - Сов. педагогика, 1939. - № 8.
16. Костів В. І. Методика виявлення рівня моральної вихованості дітей із неповних сімей. - Івано-Франківськ: НМЦ "Українська етнопедагогіка і народознавство", 1996. - 132 с.

The article is dedicated to the research of the modern adolescents' motive sphere. It is presented by the author in the context of the adolescent's personal new formation. The analysis of such psychological categories as needs, motives and interests which determine the adolescents' morality in behaviour and activity is given by the author. The main accent is made on the formation of adolescents' value orientations as an integral characteristic, which has a great influence on the personality's world outlook.